

Шифр: «Історія педагогіки»

**ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ НА РОЗВИТОК
ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ
(XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІДЕЯ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ	6
1.1. Ідея нації у зарубіжній та вітчизняній науковій думці	6
1.2. Національна ідея та національне виховання як складові загального культурного поступу	9
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ НА РОЗВИТОК ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ У ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	16
2.1 Європейська педагогічна думка ХІХ – початку ХХ століття як виразник ідеї національного виховання	16
2.2. Ідея національного виховання в українській педагогічній думці ХІХ – початку ХХ століття	20
ВИСНОВКИ	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	31

ВСТУП

На сучасному етапі розбудови Української держави актуалізується проблема відродження національної системи освіти як передумови виховання нового покоління українців. Історичні події, структура соціально-культурних відносин, певна деформація національного відродження призвели до різного розуміння української державності. Досить виразними є суперечності, успіхи й невдачі у національному вихованні майбутніх громадян України.

Інтеграційні процеси, що відбуваються у багатьох галузях суспільного життя, передбачають збереження і впровадження позитивного національного виховного досвіду й традицій. Обґрунтуванню провідних ідей вітчизняної педагогіки та її орієнтації на кращі світові традиції сприяє дослідження нашими сучасниками науково-педагогічної спадщини відомих педагогів, учених, які в минулому зробили суттєвий внесок у розвиток національної освіти і виховання. Врахування і творче застосування їх здобутків сприятиме залученню молодого покоління до глибинних пластів національної культури і духовності, національної самоідентифікації й формуванню національних світоглядних позицій, ідей, поглядів та переконань на основі цінностей вітчизняної та світової духовної культури.

Особливо важливим у цьому контексті є період XIX – початку XX століття, який характеризується пробудженням почуття своєї народності як антитези до тяжкого політичного та соціально-економічного становища і культурного занепаду, в яких опинився на той час український народ на усьому просторі заселеної ним землі. Стимульований цим поглиблений інтерес до своєї минувшини зустрічається з ідеями, що розроблялися в тогочасній культурі Західної Європи, створюючи ґрунт для подальшого розвитку теоретичних засад українського національного виховання. Вони формувалися на основі національних виховних традицій, вбираючи в себе досягнення європейської педагогічної думки.

Національна ідея виникає тоді, коли народ помічає свою єдність, свої традиції, власну історію, розглядаючи їх як ґрунт для самовизначення. Що ж до українського народу, то підґрунтя цієї ідеї було закладено ще в культурі Київської Русі, але теоретичне усвідомлення й розробка її, як і взагалі національної ідеї в історії європейських народів, розпочинаються у ХІХ ст. [5, с. 158]. Друга чверть – середина ХІХ століття позначені в Україні початком розробки філософії української ідеї як теоретичної самосвідомості українського національного відродження. Загалом цей процес відбувався як складова частина всеєвропейського руху, спрямованого на пізнання минулого з метою усвідомлення сутності й сенсу існування свого народу, усвідомлення «самості» етносу [5, с. 219].

Зумовлена об'єктивними потребами українського суспільства, ідея національного виховання вибудовувалася впродовж усієї української історії через досягнення не лише вітчизняної, але й зарубіжної педагогічної думки. З огляду на це, завдання нашої наукової розвідки полягає в студіюванні багатої й самобутньої національної педагогічної думки в Україні ХІХ – початку ХХ століття як частини європейської традиції.

Питання національного виховання висвітлено у працях зарубіжних (Й. Гербарт, Й. Гердер, В. Гумбольдт, А. Дістервег, Я. Коллар, Дж. Мацціні, Т. Масарик, А. Міцкевич, Ф. Мішле, Й. Фіхте та ін.) і вітчизняних (Г. Ващенко, В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Дурдуківський, О. Духнович, С. Єфремов, П. Житецький, О. Кониський, М. Костомаров, М. Коцюбинський, П. Куліш, В. Науменко, І. Огієнко, М. Пирогов, О. Потебня, С. Русова, С. Сірополко, Л. Українка, К. Ушинський, Я. Чепіга, С. Черкасенко, І. Франко, Т. Шевченко, П. Юркевич та ін.) мислителів, педагогів, громадсько-культурних діячів.

В історико-філософському аспекті проблеми торкаються В. Горський, І. Зязюн, Г. Касьянов, К. Кислюк, П. Кононенко, В. Кремень, А. Погрібний, Н. Полонська-Василенко, О. Субтельний та ін.

Розкриттю цієї історико-педагогічної проблеми сприяє цілий спектр сучасних досліджень провідних учених у галузі освіти і виховання – Л. Березівської, О. Вишневського, Н. Гупана, М. Євтуха, Т. Завгородньої, І. Зайченка, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, М. Чепіль та ін.

Мета дослідження – здійснити науково-теоретичний аналіз ідеї національного виховання в європейській педагогічній думці XIX – початку XX століття, виявити її вплив на розвиток теоретичних засад національного виховання в Україні в означений період.

Завдання дослідження:

1. Розкрити ідеї нації та національного виховання у контексті загально-цивілізаційного розвитку.

2. Обґрунтувати ідею національного виховання як провідну в європейській педагогічній думці XIX – початку XX століття.

3. Висвітлити вплив європейської педагогічної думки на розвиток теоретичних засад національного виховання в Україні в означений період.

Об’єкт дослідження – розвиток теоретичних засад національного виховання в європейській та вітчизняній педагогічній думці XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження – особливості впливу європейської педагогічної думки на розвиток теоретичних засад національного виховання в Україні в означений період.

Методи дослідження: методи теоретичного аналізу, синтезу, систематизації і класифікації праць відомих представників європейської та української педагогічної думки XIX – початку XX століття, в яких висвітлюється ідея національного виховання; матеріалів наукових та педагогічних видань, навчально-методичної літератури, нормативних документів, що характеризують ідею національного виховання в європейській та українській педагогічній думці в означений період.

РОЗДІЛ 1

ІДЕЯ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

1.1. Ідея нації у зарубіжній та вітчизняній науковій думці

Національна ідея, нація, націоналізм – це найзначніші проблеми загально-цивілізаційного розвитку. Ці феномени існують сотні років, проте і досі викликають нестихаючі суперечки та полеміки як щодо змісту історично зафіксованих реальностей, так і щодо перспектив цих феноменів. Процитуємо хоча б декількох дослідників. «Починаючи з часів Французької революції, історія Європи являє собою історію піднесення і розвитку політичного націоналізму», – стверджує Ю. Каменка. Резонує йому П. Альтер: «Націоналізм є політичною силою, яка визначила особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму», – заявляє Петер Альтер [26, с. 216]. «Громадянство та нація є питаннями, які інтенсивно обговорюються в європейській політиці, східній та західній. І такими вони, очевидно, залишаться в осяжному майбутньому», а ті, хто проголошує «настання пост національного віку, занадто поспішають відправляти національну державу на звалище історії. Вони недооцінюють той запас живучості, а також багатство і складність інституційної і нормативної традиції, що, як виявляється, все ще містить у собі життєву силу, незалежно від того, добре це чи зле» – така точка зору Р. Брубейкера [26, с. 803].

І в наступного покоління, твердо переконаний Е. Сміт, національна ідея, націоналізм будуть на чільних позиціях в історії людства, оскільки, допоки найголовніших потреб людей і народів не задовольнятимуть інші форми життя та ідентифікації, «нації з їхнім націоналізмом, заперечувані або визнані, вільні або пригноблені – причому кожна нація плекає власну самобутню історію, свої золоті епохи і священні краєвиди, – і в наступному сторіччі становитимуть для людства найважливіші культурно-політичні ідентичності» [36]. Іншої точки зору дотримується Е. Кедурі: «націоналізм, – наголошує він, – це одна із

найшкідливіших доктрин, насланих на багатостраждальне людство, згубний винахід німецьких філософів XVII ст., котрий є логічно абсурдним. Тому і нації, і націоналізм та національну ідею чекає крах» [26, с. 803].

Звернемось до історії націотворчих процесів в Європі. «Дитиною, що народилася в Реформаційно-Гуманістичному чистилищі, – стверджує П. Кононенко, – став феномен нації. Не випадковий, не вигаданий теоретиками, а народжений і скристалізований природою та універсальною практикою поколінь, а тому універсальний і за своєю суттю та в плані органічного зв'язку формацій минулого і сучасного та майбутнього. І особливо важливо, що структуруючу роль у цьому процесі відігравала практика самопізнання, вогнем якої була етно-психічна пам'ять віків, зумовлювана голосом Природи, кров'ю Землі, духом Мови і Культури, а в синтезі – етнонаціональної психіки» [19, с. 140].

Капіталізм динамізував націотворчий процес. Від розуміння категорії «характер індивіда», зафіксованого грецькими філософами, і від розуміння категорії «образ племені», зафіксованого нашою літописною історіософією («Велесова книга», «Літопис Аскольда»), європейська наука приходить до усвідомлення як реального суспільно-природного явища категорії «характер народу» [19, с. 36]. Теоретична думка Європи була одностайною: «кожен народ має свій особливий спосіб бачити й відчувати, який формує його характер, і у всіх народів цей характер змінюється або раптово, або поступово, в залежності від раптових або непомітних змін, що відбуваються в формі їх правління та, отже, в суспільному вихованні» [2, с. 123]. Той «дух народу» існує в масштабах сім'ї, роду, племені, а коли стає політично-духовною системою – набирає характеру загального, національного. І коли в одних випадках він набуває реального буття завдяки існуванню держави, то в інших сам стає могутньою силою енергією творення держави [19, с. 114].

Активізувався процес осмислення сутностей. Свого часу, відповідаючи на питання: що є «нація», «народ» і які чинники їх визначають та є виразниками сутності, представник французької просвіти К. Гельвецій вважав, що

національний характер – це спосіб бачення та відчуття, який є характерним тільки для одного народу і залежить, в основному, від соціально-політичної історії (форм правління). Зміна форм правління, тобто соціально-політичних відносин, впливає на особливості національного характеру, який, на його думку, особливо змінюється під час переворотів, коли народи переходять зі стану свободи у стан рабства. Тоді народ, який був гордим і сміливим, стає слабким і малодушним; і навпаки – розвиток свободи, демократичне правління сприяє зміні характеру народу у позитивний бік [2, с. 123–125]. Отже, цим мислителем французької просвіти були закладені наукові принципи розуміння сутності національного характеру.

Великий німецький гуманіст, філософ Й. Гердер одним із перших наголосив на тому, що людська цивілізація існує не у загальних та універсальних, а в конкретних національних проявах; кожен культурний прояв має бути неповторним, але ця неповторність полягає у своєрідності національної спільності й національної мови [37, с. 24]. Мова – душа нації (народу)! – «епохальна, цивілізаційно значуща, культуротворча» (П. Кононенко) домінанта відомої праці Й. Гердера «Мова і національна індивідуальність» [4]. Мова, наголошував він, така ж давня, як і людина, рід, нація, Батьківщина, і саме вона, «власне, була основною прикметою роду, тим, що пов'язувало сім'ю, знаряддя суду, героїчною піснею про звиятиг батьків і їхнім голосом із могил». Отже, тим, що з'єднувало в одну цілість покоління й віки, почуття і бажання, волю і мрії, змагання за місце під сонцем; тим, без чого не мислимі люди і народи-нації. Кожна мова – це шлях матері-батька до сина, від них – до роду і нації. Через мову природа з'єднала ще одну ланку: народ передає свій духовний набуток іншому народові. Так у великому поступі націй набувають вищого рівня мистецтва, науки, культура; і мова – це найкращий спосіб удосконалення їх, який вибрала природа [4].

Ідея нації знаходила своїх прихильників серед українських вчених та громадських діячів. Самобутність української нації відстоювали і робили все

від них залежне для її утвердження В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Франко, Т. Шевченко та ін.

М. Грушевський у своїх дослідженнях доводив, що український народ має тисячолітню історію своєї держави, права, культури. І. Франко застерігав, що все, що йде «поза рами нації, се або фарисейство, що інтернаціональними ідеями раді би прикрити свої змагання за панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами прикривати своє духовне відчуження від рідної нації» [46, с. 284].

Нині у визначенні поняття «нація» спостерігається широкий діапазон суджень. Здійснений аналіз наукових джерел дозволяє виокремити дві позиції. У першій, українська нація – це сукупність представників українського етносу, у другій – нація розглядається як сукупність громадян, що проживають на території певної держави. Нам імponує визначення нації, дане В. Кременем та В. Ткаченко, згідно з яким нація є не простою сукупністю індивідів, яким випало мати спільну мову й певні етнічні характеристики, а спільнотою з виразною самосвідомістю і волею до державного життя [21, с. 30].

1.2. Національна ідея та національне виховання як складові загального культурного поступу

Початок філософії національної ідеї поклали соціально-економічні події в Європі початку XIX століття (перемоги і поразки Наполеона, реформи Ф. Штайна та Ф. Гарденберга у Прусії, введення демократичної конституції в Норвегії, звільнення Іспанії й Португалії від династії Бурбонів, встановлення станового устрою у деяких містах Німеччини), що викликало появу «інтелектуалів» або інтелігенції (так у східній Європі називали подібну соціальну групу), яка серед іншого висунула концепцію нації (національної свідомості, націоналізму) [49, с. 8]. Серед інтелігенції зростає інтерес до історії свого народу, з'являються етнографічні праці, збірки народних пісень, переказів, казок. У той же час поширюються філософські ідеї Й. Гердера,

Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, які сприяють оформленню ідеї «месіанізму» деяких народів.

Висунута інтелектуалами концепція нації (національної свідомості), на думку О. Субтельного, «являла собою цілком новий спосіб не лише тлумачення суспільства, а й впливу на його поведінку» [37, с. 200]. Дедалі більше європейців сприймали ідею рівності всіх народів, волі та права на життя всіх людей. Ця ідея сприяла появі національних прогресивних рухів, утворенню об'єднань та організацій, що метою своєї діяльності ставили визволення і розвиток своїх націй. Створювались таємні товариства, які вимагали ліберальних реформ («Молода Європа», а пізніше «Молода Італія» у Швейцарії, і за цим зразком в інших країнах: «Молода Німеччина», «Молода Польща», «Молода Франція») [30, с. 304]. В Європі починає формуватися нове поняття спільності, яке спирається на спільність мови і культури. Виникнення й поступове поширення ідеї національної свідомості, що базується на етнічній тотожності, стає однією з головних тем нової історії. Завойовують визнання народна мова, історія, звичаї, традиції.

У Франції Ф. Мішле у трактаті «Народ» (1846) обґрунтував французьку ідею. Надзвичайно сильне враження на Європу справив маніфест «Обов'язки перед країною» Джузеппе Мацціні (1805–1872) – політичного діяча, який за умов, подібних до українських, коли Італія була провінцією імперій, навернув Батьківщину на історичний шлях тим, що вніс у свідомість співвітчизників ідею суверенної нації. Адже, як наголошував Мацціні «Без Країни у вас немає ні імені, ні прикмет, ні голосу, ані прав чи доступу як братів до товариства народів». Він наголошував, що перш ніж звільнитися від несправедливих соціальних умов, необхідно спочатку завоювати країну для себе; адже там, де немає Країни, там немає і загальної згоди, на яку можна покластися; усім заправляє егоїзм власного інтересу, і той, хто при владі, його береже, оскільки не існує спільної гарантії для інтересів загалу. Актуальними й для сьогодення є його слова: «Не відволікайтеся ідеєю поліпшення матеріальних умов, поки спершу не вирішите національного питання...» [25, с. 58].

Філософія національної ідеї, що розвивалася у контексті загальноєвропейських культурологічних і соціальних процесів, охопила прогресивну інтелігенцію слов'янських народів. У Чехії біля джерел філософії національної ідеї стояли Я. Колар, Ф. Палацький, Т. Масарик; у Словаччині – лідер словацького Відродження Л. Штур; у Болгарії – перші ідеологи болгарського Відродження Паїсій Хілендарський та його наступники Софроній Врачанський, Неофіт Бозвелі та ін. [5, с. 220].

Чеський «будитель» Я. Коллар у 1836 р., протиставляючи «вітчизні» (у політичному сенсі слова) як моральну гуманістично-світоглядну антитезу національну ідею (з культурою, духовним життям) [49, с. 95], писав: «Вітчизну легко віднайти, навіть якщо ми її втратили, але націю й мову – ніде і ніколи; нація ж є наша кров, життя, дух, особиста характеристика» [18, с. 234], і якщо так, то «в корисних заняттях і тихих мистецтвах, в законах і звичаях, в іграх і піснях ми пізнаємо народи безумовно глибше, ніж на безпросвітному ратному полі чи на облудному шляху політичної історії. У цій останній найчастіше бачимо тільки, як народ убивав чи давався вбивати; з першої натомість довідуємося, як народ жив, думав, тішився; там бачимо радше тіло народу, тут можемо бачити його душу» [18, с. 239]. Слід зауважити, що ідею нації особливо сприйняли народи, які були поневолені, не мали своєї держави. Так, інший представник «чеської ідеї» Т. Масарик обґрунтував національну ідею з «ідеї гуманності», стверджуючи, що національна ідея є ідея етична [23, с. 402].

Палкий патріот і видатний польський поет Адам Міцкевич, у «Книзі польського народу і польського пілігримства», писав про «месіанізм» польського народу. «Філософія цієї книги увібрала в себе різні, часом суперечні між собою, напрямки західноєвропейської філософії для вирішення цілком локального завдання: показати богообраність польського народу (у широкому сенсі як об'єднання всіх етносів Першої Речі Посполитої), несправедливість та злочинність ліквідації цієї держави, зміцнити віру своїх співвітчизників в їхнє скоре воскресіння як загальноновизнаної нації» [5, с. 220]. Варто відзначити великий вплив А. Міцкевича на українських діячів та мислителів, особливо це

стосується М. Костомарова, Т. Шевченка. Також українським діячам були відомі твори інших представників польського месіанізму, зокрема Кароля Лібельта.

Українська інтелігенція зацікавлено спостерігала за процесами націотворення, що відбувалися у Європі, особливо після революції 1848 року – так званої «Весни народів» – який охопив усю Європу [30, с. 327]. Виявляючи потяг до національної ідентичності, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на таких складових своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література.

Під впливом романтичних ідей Заходу відбувалася кристалізація нового світогляду свідомої української молоді. Народолюбні ідеї, ідеї української самобутності спонукали українську інтелігенцію до розробки філософії української ідеї як складової частини загальнослов'янського процесу, в основі якого – суверенітет особистості у громадянському суспільстві, суверенітет нації як окремий суб'єкт загальноісторичного поступу, історичне і культурне самовизначення засобами історії, народної творчості, мови. Її започаткували члени Кирило-Мефодіївського товариства. Членів товариства єднало філософсько-світоглядне бачення образу України та українського народу, усвідомлення його місця у світі, особливостей, що визначають специфіку українського народного духу з-поміж інших народів.

Автор головного ідеологічного документа товариства «Книги буття українського народу», яка в загальних рисах виявляє надзвичайну спорідненість з «Книгою польського народу і польського пілігримства» А. Міцкевича, видатний український історик М. Костомаров, обґрунтував ідею про те, що кожен народ має свою місію в історії. Зокрема, місія українського народу, яка відрізняє його від інших народів, впливає з відомого усьому світу волелюбства, стверджуваного таким унікальним явищем, як українське козацтво. «Україна не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар і єсть, так чужий, і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з українського роду, однак не

говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець не любить ні царя, ні пана, і знає одного Бога»[16, с. 258].

Історія народу має спрямовуватися, вважав М. Костомаров, до пізнання «народного духу», який є першоосновою історичного розвитку [20]. Засобами історичної, етнографічної науки М. Костомаров обґрунтував погляд на Україну, її долю й історичне покликання: про ствердження самості українського народу, неповторність рис, що визначають його характер, мову, і робить висновок: «народність – вимога часу, оскільки впливає з того начала, що робить життєвішим сучасне суспільство» [19, с. 257]. Своєю творчістю М. Костомаров стверджував високі ідеали людинолюбства і справедливості, свободи і творчого натхнення, мудрості і мужності, вкладаючи ці чесноти у загальне поняття «доброчесність».

З процесом становлення й розвитку нації органічно пов'язане поняття «національне виховання». Оскільки в основі виховання будь-якого народу міститься природна потреба у самозбереженні, самовдосконаленні, самоствердженні шляхом розбудови власної держави, тому будь-яке виховання завжди має бути національним. «...кожне правдиве і повне виховання не може не бути національним» [29, с. 182], бо кожен народ дещо по-своєму трактує мораль, по-своєму ставиться до громадських справ, до свого господарства, до родини, має навіть власну систему фізичного виховання тощо; по-друге, «національне виховання» – певні «концентровані» зусилля, спрямовані на розвиток національного самоусвідомлення української дитини, плекання в ній етнічних прагнень – це «виховання для потреб нації» [29, с. 181], «...**національне виховання** у своїй найглибшій суті – це **творення** і безупинне **досконалення нації**» (виділено у тексті – О. В.) [29, с. 183].

Навіть так зване радянське виховання, як зазначає О. Вишневський, попри декларований повсюдно «інтернаціоналізм», мало свої національні, переважно «великоруські», особливості і виконувало щодо національних меншин «Союзу» функцію їх поросійщення [1, с. 45].

Очевидним є те, що сучасна система українського виховання формується як система національна. «У широкому сенсі вона передбачає привласнення людиною тих вартостей, завдяки яким живе народ і завдяки яким українська нація вирізняється з-поміж інших» [1, с. 43].

Розроблені після проголошення незалежності України у 1991 р., концепції, програми, засади національного виховання, що створювалися державними органами, громадськими об'єднаннями, групами, окремими особами, наголошують на необхідності концептуального осмислення «як цивілізаційного виміру» проблем національного виховання, під яким розуміють не лише українознавчі, націонал-патріотичні аспекти, а й весь процес формування, розвитку дитини із залученням її до глибинних процесів національної та загальнолюдської культури й духовності [39, с. 5].

Як зазначає М. Чепіль, національне виховання має сприяти всебічному піднесенню національної самосвідомості, сутність якої складають знання про національний ідеал, національні та загальнолюдські цінності, знання про свою історію, культуру, про свою національну спільноту, про конкретних носіїв національної самосвідомості та представників спільноти, які найповніше втілюють у собі національний характер, формуванню сукупності уявлень про історичний шлях нації та її самобутність [47, с. 116].

Головне завдання сучасного українського виховання – сприяти становленню в дитини державницького світогляду і громадянського патріотизму. В. Кремень з цього приводу зазначає: «Якщо ми визначаємо народ як культурно-політичну спільноту людей, то їх об'єднання, консолідація відбувається завдяки інтегрованій дії національної ідеї. Нагадаємо, що вона не вигадується теоретиками, не запозичується із чужої історії і культури. Вона – продукт досвіду власного народу, його менталітету. Тому так важливо залучити людину до її змісту. Власне проблемою філософії людиноцентризму є завдання своїм духовно-культурним впливом акцентувати увагу на особистісних цінностях. Основні з них – *справедливість, свобода, гідність, Вітчизна тощо* –

повинні стати ядром національної ідеї» (виділено у тексті – О. В.) [22, с. 12 – 13].

На нашу думку, чимало проблем, пов'язаних з питанням національного виховання, які вирішувались впродовж XIX – початку XX ст., перегукуються з сучасними суспільними процесами. У контексті сучасний подій актуальною вважаємо думку Д. Донцова, що політична, економічна, культурна кризи є наслідком кризи національної. Нині значній частині населення України притаманна соціальна апатія, різні синдроми, індиферентність, інерційність, деморалізація, маргіналізація, ідеологізація та ін., що є закономірним наслідком певних деформацій у процесі національного відродження.

Отже, концепція нації («нація як самосвідомий народ, самопізнавчий дух» (М. Чепіль)), у XIX – на початку XX ст. знайшла поширення в європейських країнах, і в недержавних народів Європи. Концепція нації ґрунтувалася на етнічній тотожності, єдності мови і культури.

Здійснений аналіз літературних джерел дозволяє характеризувати національну ідею як найвищу національну цінність кожної свідомої людини, складний соціально-політичний, морально-етичний і психологічний феномен, який є внутрішнім чинником будь-якої нації, що сприймається у свідомості як засіб і форма вираження почуттів та інтересів і виражає мету та реальні потреби всього народу. З позицій сьогодення українська національна ідея – це творення держави України, формування українського характеру, національної свідомості та національного світогляду; боротьба за збереження і розвиток національної мови, культури, створення національної школи, національної інтелігенції. Втіленням української національної ідеї є любов до свого народу, турбота про його щастя, добробут. Зазначимо зростання впливу концепції нації та національної ідеї на оновлення мети, змісту, принципів і засобів виховання. Приєднуємось до думки О. Сухомлинської про те, що потрібна відповідна державна освітня політика, яка поступово переростає в ідеологію, де ідеї національної освіти та національного виховання посідають ключове місце, стають метою й завданням виховання.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ НА РОЗВИТОК ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ У ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Європейська педагогічна думка ХІХ – початку ХХ століття як виразник ідеї національного виховання

Період ХІХ – початку ХХ ст. характеризується зростанням впливу ідеї національно-культурного відродження на розвиток теоретичних засад національного виховання. Прогресивні представники європейської педагогічної думки, громадські діячі переймалися питаннями виховання – «одвічної проблеми людської натури», адже усвідомлювали: коли люди не сповідуватимуть духовні ідеали, то не зможуть нічого досягнути на поприщі націотворення. Тому, вже згадуваний нами, італійський революціонер Мацціні висловив такі побажання: «Ми бажаємо, щоб людина була кращою за ту, якою вона є. Ми бажаємо їй більше любові, почуття краси, сили, правди, щоб ідеал, до якого вона прагне, був найчистішим і сповненим високих устремлінь, щоб людина відчула власну гідність, більшу повагу до своєї безсмертної душі» [24, с. 71].

Велику увагу Мацціні надавав процесові морального удосконалення кожного члена нації, тобто моральному поступу, який є підґрунтям справжньої демократії, інакше ж: «Є лише фрагменти демократії, але немає Демократії. Надайте загальне виборче право народів не готовому до нього, і він, піддавшись огидним реакційним почуттям, торгуватиме цим правом або користуватиметься ним на зло; у всіх частинах держави виникне нестабільність, пустою обернуться великі об'єднавчі заповіді й турботи про майбутнє, які обіцяє сильне і прогресуюче життя нації. Ви можете скільки завгодно розвивати матеріальні інтереси, але якщо моральний поступ не випереджає їх, то, напевне, збільшите уже занадто великі багатства небагатьох, а маса виробників не відчує поліпшення свого становища. Більш того, зросте егоїзм, фізичні насолоди

придушать все, що є шляхетним у людській натурі» [24, с. 71]. Принагідно наголосимо на співзвучності цієї думки Мацціні сучасним реаліям в Україні.

Апелюючи до патріотичних почуттів співвітчизників, він писав: «Браття мої, любіть вашу Країну. Наша Країна – це наш дім, дім, що його дав нам Бог, оселивши в ньому численну родину, яку ми любимо і яка любить нас та з якою у нас склався ближчий і безпосередніший зв'язок через почуття й думки, аніж з будь-ким іншим Перед приєднанням до Націй, які складають Людство, ми повинні, далєбі, існувати як Нація. Ніякого об'єднання не може бути, окрім як серед рівних...» [25, с. 61]. Отже, мислитель закликав насамперед до любові та відданості власній батьківщині. Італійська еліта почула свого ідеолога, його вимогу: «борітеся за свободу цього народу, якщо момент того вимагає; але борітеся як італійці, щоб кров, яку ви проллєте, удостоїлася честі й любові не тільки до вас, а й до вашої Країни» [25, с. 61].

Засновник німецької педагогічної теорії А. Дістервег вважав неможливим наслідування чи механічне перенесення до неї принципів виховання інших народів. Він вказував на те, що кожен народ створює свою систему виховання зі своїми національними рисами і творчими проявами; що національний характер і система виховання певного народу тісно взаємопов'язані; що виховання має відповідати національному духовному складові німецького народу, його характеру і світогляду, історичним традиціям. При цьому педагог не відхиляв можливості творчого застосування досягнень інших народів у національній педагогічній галузі.

Заперечуючи національну обмеженість у вихованні, він доводив, що школа повинна враховувати інтереси народу, знати його сподівання і прагнення. Він запропонував зовсім новий у теорії і практиці виховання принцип культуровідповідності, наголошуючи на тому, що людину необхідно виховувати у відповідності до духу, а також історії, звичаїв, обрядів свого народу, своєї нації. «Будь-яка людина, – стверджував педагог, – належить певному народу і певному часу... А тому виховання повинно переймати свої правила і закони від властивостей народу і часу...» [10, с. 323]. У процесі

виховання необхідно брати до уваги місце і час, в яких народилася і живе людина, словом, всю сучасну культуру в широкому і всеохоплюючому значенні слова. У процесі виховання повинні братись до уваги мораль, звичаї, стан, дух епохи. Життя новонародженого розпочинається не на порожньому місці, а є продовженням попередніх поколінь, тому існування індивіда визначається частково спадковістю, а частково середовищем. У різні епохи і в різних народів існував свій освітньо-виховний ідеал і своя освітня система.

Визначаючи співвідношення принципів природовідповідності і культуровідповідності, А. Дістервег вважав, що перший є вічним і незмінним, тоді як другий доповнює перший і характеризує процес виховання як соціально-історичне явище. Таким чином, принцип культуровідповідності визначає виховання як суспільну категорію. А отже, вчений підкреслює необхідність встановлення тісного взаємозв'язку між вихованням і життям суспільства. Кожна нація, – наголошував він, – має свої особливості, обумовлені природою та історією, свій національний дух. Вона володіє тільки одним національним життям, що визначається вільним розвитком і діяльністю національного духу – національною самостійністю і свободою [11, с. 227–235]. «Німецьку дитину, – писав він, – необхідно і повинно було по-різному виховувати у VIII і XVI століттях, по-різному її треба виховувати і в XIX столітті. Вимоги часу в Китаї, Пенсільванії, Португалії, Англії, Франції і Німеччині в даний момент також зовсім різні» [11, с. 230].

Таким чином, принцип культуровідповідності виховання є однією з найважливіших засад національного виховання для кожної нації, кожного народу. То ж не дивно, що обґрунтовуючи основи українського національного виховання, у свій час П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, Б. Грінченко, С. Русова, Я. Чепіга та багато інших українських просвітників спиралися на розроблений А. Дістервегом принцип культуровідповідності виховання, збагачуючи та доповнюючи останній.

Істинна народність виявляється передусім у рідній мові. Для А. Дістервега рідна мова виступала «найдостовірнішим виразом своєрідності,

індивідуальності, оригінальності і майже національності». Він зазначав, що мова є найсвітлішим, що має кожний народ. Опоганити її, вкрати її у народу, нав'язати йому іншу – зрубати на корені його життя. Кожний народ на землі вважає це злочином, який здійснюється проти його гідності, і жоден не дозволяє таке залишити без покарання. А. Дістервег підкреслював, що у мові живе народ, у мові втілений його дух.

Принцип народності пов'язаний із вихованням у дітей любові до Батьківщини. А. Дістервег був палким патріотом, який ставив державну і національну єдність своєї німецької Вітчизни над усе. Розуміючи патріотизм як постійне активне заступництво за свою націю, за весь народ, радив учителеві «Неси історію Вітчизни у своєму серці», «Розвивай у собі і своєму оточенні те, що є істинною німецькою натурою», «Глибоко шануй те, що створили пращури, поважай їхні засади і підвалини!», «Знайом своїх вихованців з великими моментами історії нашого народу!» та ін. [11, с. 227–235].

«Учитель німецьких учителів» наголошував, що за глибокої поваги до своєї нації не можна принижувати інші, тим більше виховувати ненависть до них, натомість необхідно докласти зусиль, щоб особистість стала гуманною, людяною. Він зауважував, що нація – не все людство, а тільки його частка. Тому перед педагогікою постає завдання прилучення людини обдарованої індивідуальними і національними особливостями, до всього людства. Він розумів гуманність як «прагнення до благородних загальнолюдських цілей. Перший її ступінь – повага до чужої особистості та її особливостей; другий – сприяння її людським і національним цілям на основі взаєморозуміння й згоди; третій – об'єднання з нею і всіма націями земної кулі для досягнення загального призначення людства, встановленого богом». Взаємини націй він визначив таким чином: «Те, чого ви не бажаєте, щоб вам робили люди, не робіть і ви їм, а те, чого ви хотіли б для себе, те робіть і стосовно інших» [9].

Значний вплив на розвиток теорії національного виховання у розглядуваний період мав німецький філософ Й. Фіхте. Виголошені ним «Промови до німецької нації» (1808) ставили за мету відродження національної

самобутності шляхом національного виховання: лише той народ, який першочерговим завданням поставить виховання «повної» людини, зможе розв'язати питання власної самостійної держави; від кожної людини залежить, якими будуть її доля і добробут у майбутньому [44].

Мова, наголошував він, є головним джерелом виховання любові до народу. А любов – категорія інтегральна, адже: «що таке любов до батьківщини чи, правильніше було б сказати, що таке любов окремої людини до своєї нації?» Відповідь в аксіомі: «тільки первинний (питомий) громадянин, а не закореніла в путах свавільних приписів людина, дійсно належить до народу й має право покладатися на нього, бо тільки він здатний на справжню й розважну любов до своєї нації» [45]. Й. Фіхте чітко вказує ту межу, за якою націоналізм із законної і необхідної умови для самобутньої творчої діяльності духу стає гаслом насильства, безправ'я і жорстокості. Закликаючи німців до морального відродження, він вбачав єдиний шлях до нього у новому національному вихованні. За його теорією можна бути фактичним німцем, але не бути ним духовно – не дорости до «німецькості» як такої.

2.2.Ідея національного виховання в українській педагогічній думці

XIX – початку XX століття

У рамках європейської цивілізації як великої культурно-історичної цілісності, українська педагогічна думка – це частина європейської традиції, своєрідне «культурне ядро» в певних географічних межах. Вписана у локальну цивілізацію, педагогічна думка розгортається у просторі і часі [41, с. 6]. Українська культура знаходиться на певному пограниччі, постійно відчуває на собі більший або менший різноманітний вплив і тиск різних культур, а тому нам потрібно буде охарактеризувати саме національну думку, «яка знаходиться між впливами і взаємовпливами» [38, с. 49–50].

У другій половині XIX ст. національні течії, які своєю кінцевою метою проголошують подолання соціально-економічного та соціального гноблення через утворення власних держав поступово знаходять прихильників і серед

українських вчених і громадських діячів [28, с. 329]. Формується такий соціальний феномен, як українська інтелігенція, якій були небайдужі західноєвропейські впливи [27, с. 47]. Вона знайомилась з німецькою класичною філософією, англійськими і французькими утопічними доктринами, читаючи Р. Оуена, А. Сен-Сімона, твори Ж. Прудона, Ф. Лассаля, Ф. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо та інших. Так, М. Драгоманов писав, що гімназисти у свої потайні зошити «поряд із творами Шевченка» переписували рядки з «Войнаровського» та «Сповідь Наливайка», які читались з однаковим запалом [12, с. 37].

На рівень всеєвропейських педагогічних шукань підніс українську педагогічну думку Т. Шевченко: «Виховання – питання питань усіх поколінь. Кого і як виховувати? Багато кому здається, що головне – це призвичаїти вихованців до вимог часу, особливо професійно-виробничих. А народні традиції? То чиста умовність! Одначе, – писав він у «Близнюках» – якщо добре подумати, то коли ми заради презренного срібляника вчинимо наругу над священними билинами старовини, то що ж тоді з нас буде? А вийде який-небудь француз або, боронь Боже, куций німець, а про тип, або, сказати б, про образ національний, і мови не буде. А по-моєму, нація без своєї власної, лише їй властивої, характеризуючої риси схожа просто на кисіль, і самий несмачний кисіль» [48, с. 454]

Йому були відомі концепції, що пов'язувалися з іменами Я. Коменського, Д. Локка, Ф. Бекона, К. Гельвеція. Він враховував їх. Але наслідував заповіт Володимира Мономаха: учитися у всіх, однак не сліпо, а з урахуванням історії, долі, характеру, історичної місії народу («І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь»). Понад усе він ставив формування особистості – патріота, людини мудрого й доброго серця. У своїх творах («Близнецы», «Капитанша») Т. Шевченко полемізував з концепціями, автори яких відстоювали погляд на людину як на продукт тільки природи або суспільних впливів. Він утверджував ідею, що головне у вихованні – родина та пам'ять історії; переконував, що основою деморалізації, саморуйнування особистості є винародовлення;

доводив, що найвеличнішим учителем є рідна мова, а найавторитетніші вчителі – це батьки, досвід історії вітчизняної і зарубіжної, дійсність; відстоював єдність процесу виховання в сім'ї, соціальному середовищі, закладах і методах освіти, традиціях нації [48].

Наступний за кириломефодіївцями етап у розробці філософії національної ідеї припадає на 70-ті роки XIX ст. і пов'язаний з діяльністю представників громадівського руху, який «із властивою йому потужною культуротворчою спрямованістю породив нову плеяду української інтелігенції, серед яких були оригінальні мислителі загальнослов'янського та європейського масштабу, що своєю творчістю істотно збагатили філософську думку України» [5, с. 249]. Безумовно, що особлива роль у цьому процесі належить Київському університетові та М. Максимовичу, П. Кулішу, Б. Грінченку, І. Нечую-Левицькому, М. Драгоманову, а пізніше І. Франку, М. Грушевському, П. Грабовському, Лесі Українці, Х. Вовку, В. Хвойці, Д. Яворницькому та ін.

Вітчизняна педагогіка XIX століття відчувала потужний вплив німецької педагогічної думки, однією з основних ідей якої був загальнолюдський виховний ідеал. Відзначаючи кращі надбання зарубіжної педагогіки К. Ушинський у статті «Про народність у громадському вихованні» підкреслював, що на середину XIX ст. німці перші «...з найбільшою послідовністю провели свою національну ідею, ідею німецького життя, від елементарної освіти до своїх факультетських програм». У школах Великої Британії виховання також «пройняте національним характером» [42, с. 59].

Концепція народності виховання К. Ушинського базувалася на положенні про те, що кожний цивілізований народ упродовж століть виробив власну систему виховання, яка відповідає інтересам національного розвитку. Ця система формувала такий ідеал людини, яким він уявлявся у кожній країні. Вітчизняна педагогічна наука має базуватися, на думку педагога, з урахуванням народних національних особливостей і відображати специфіку національної культури і виховання, оскільки у кожного народу власна особлива національна

система виховання, а тому запозичення одним народом в іншого виховних систем є неможливим [42].

Гімном рідній мові стала праця К. Ушинського «Рідне слово», у якій автор порівняв мову народу із вічно квітучим цвітом усього духовного життя нації, стверджуючи, що у мові одухотворено народ і його Батьківщину, що мова – найважливіша ланка, яка поєднує віджиле те, що живе, і майбутнє. У мові сконцентрований історичний шлях нації, її духовний розвиток, колективне національне світосприйняття. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, стверджував педагог, але є «якраз саме це життя» [43]. Щодо вивчення рідної мови він дає настанови: «Доки жива мова народна в устах народних – доти живий і народ», «Відберіть у народу все – і він все може повернути, але відберіть мову – і він ніколи уже більше не створить її; нову Батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи: вимерла мова в устах народу – вимер і народ» [43, с. 128]

Ідею народності в українській педагогіці у цей час розкрив ще один видатний педагог-учений – О. Духнович. На сторінках праці «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских» він закликав: «Люби свій народ не тому, що він славний, а тому що він твій. Будь вірним своїй Батьківщині – це твоя колиска. Хто не любить свою Батьківщину, той сирота, без батька, без матері, без усього» [14, с. 86]

Розвиваючи тему порушення чужомовною школою наріжних підвалин педагогіки та великої шкоди від того, педагог та письменник Б. Грінченко цитує А. Дістервега: «виховуй так, як велить природа – це найвищий принцип будь-якого людського виховання». Принцип пристосування до природи передбачає дві вимоги. Перше – це уникати у вихованні всього неприродного, всього, що йде наперекір природі, а друге – це розвивати і використовувати природні здібності, діяти згідно з природою. «Виконуючи останню вимогу, – пише Б. Грінченко, – школа повинна, звичайно, розвивати, удосконалювати рідну мову дитини, щоб зробити її найдовершенішим засобом утворення й розвитку думки. А проте в нашій сучасній школі роблять зовсім навпаки: рідну

мову дитини не тільки не розвивають, але школа прямо ставить своїм завданням – витиснути цю мову й завести на її місце іншу, цебто робить якраз те ненатуральне, противне природі, згубне, що є порушенням основного принципу всякого людського виховання» [7, с. 2].

А. Дістервега цитує Б. Грінченко і у статті «По поводу эмеритальной кассы учащихся в народных школах»: «Прилучити людину до батьківського краю, навчити її не тільки пізнавати рідну землю, а й надихнути любов'ю до неї, до її специфічних, притаманних тільки їй рис, – зовсім не означає заступатися за провінційну вузькість, а навпаки зміцнити коріння її сили. Це коріння сягає в ґрунт батьківщини, в специфіку земляків, у їхню історію... Нове повинно бути пояснене з допомогою старого, незнайоме – з допомогою знайомого. Іншого шляху немає, інші способи неможливі» [8, с. 411].

До філософсько-етичних ідей Й. Фіхте, виховна етика якого побудована на добросовісній діяльності («Поводьтеся завше відповідно до вашого переконання стосовно до ваших обов'язків; тобто робіть все в погодженні з вашим сумлінням») звертався Б. Грінченко. «Звісно, мусимо не забувати, – формулює Б. Грінченко одну з провідних думок своєї праці «Життє і слово», що життя людське йде робом практичного здійснення, робом практичного прикладання до діла космополітичних гуманітарних ідей і бажань, і через те розвиток кожної народності мусить мати метою ці загальнолюдські гуманітарні ідеали. Народність – то частина цілолюдського організму і доти тільки й може розвиватися, поки служить спільній усім народам вищій меті – загальнолюдському добру. Тим бачимо, що виховання, зостаючись народним, національним способами своєї діяльності, мусить мати загальнолюдську мету» [6, с. 245].

Не випадково, що саме в цей час набуває всеімперського розголосу філософська творчість Памфіла Юркевича з його науковим обґрунтуванням концепції української «філософії серця». Незаперечне інтегральне узагальнення К. Ушинського: «Як довго живе народна мова в устах народу, так довго живе і народ» мовою Юркевича звучить наступним чином: людина (нація) – це її

внутрішній світ і характер; домінантою українця є його «філософія серця, що поєднує емоції й інтелект (ще з княжої доби: розум має бути добрим, а серце – розумним); об'єктивне і суб'єктивне, ідеал і волю, наміри і дію, релігійне і етичне, а в підсумку – буттєве і свідоме» [50].

П. Юркевич з охотою цитував Ісуса Христа: «Де двоє або троє зберуться в ім'я Моє, там і Я поміж них». У сфері українського політичного життя це викликало аналогію: де збереться хоч кілька українців – там буде поміж них і національна ідея. Саме з такою наставленістю писали порівняльні характеристики росіян і українців І. Нечуй-Левицький і М. Костомаров, а М. Драгоманов досліджував «комплекс Едіпа» співвідносно до народної творчості (психології і самосвідомості); писав не лише наукові, а й художні твори П. Куліш [17], в яких він виступає «невсипущим продовжувачем національної думи і дії Т. Шевченка, даючи національній ідеї трактування, адекватне досвіду і тенденціям кінця XIX ст.» [19, с. 140].

Універсальною формою втілення народної душі вважав мову видатний мовознавець О. Потебня, якого із В. Гумбольдтом та представниками «Берлінської школи», що сприйняли й розвивали його ідеї (Х. Штейнталь, Г. Лотце, М. Лацарус та ін.), ріднило притаманне цій школі розуміння щільного зв'язку мови і мислительної діяльності індивідів і народів [7, с. 254]. О. Потебня поділяв думку В. Гумбольдта, ще раніше висловлену Й. Гердером та Й. Фіхте про тотожність мови з духом нації, тобто ідею про те, що мова формує «проміжний світ» і тим самим задовує в його структурах особливий національний світогляд [5, с. 256]. У 1862 р. вчений видав працю під назвою «Мысль и язык» [31], в якій проаналізував найновішу тоді німецьку лінгвістичну та психологічну літературу. На цій основі він формулює власний погляд на процес становлення й розвитку мови.

Мова, на думку О. Потебні, є знаряддям національної свідомості. Спроби її інтернаціоналізації часто обертаються тотальною дегенерацією, особливо тоді, коли пануюча нація прагне принизити, а тим більше ліквідувати мову поневоленої нації. Нація, яка втратила свою мову, говорить він, не спроможна

відстояти свою незалежність, вона перетворюється просто на населення. Вчений робить висновок, що «денаціоналізація зводиться до поганого виховання, до моральної хвороби; до неповного користування наявними засобами сприйняття, засвоєння, впливу, до ослаблення енергії мислі; до мерзоти запусіння на місці витіснених, але нічим не замінених форм свідомості; до ослаблення зв'язку підростаючих поколінь із дорослими, що замінюється лише слабким зв'язком із чужими; до дезорганізації суспільства, аморальності, підлоти» [32, с. 229].

Денаціоналізація суттєво послаблює і розбалансовує цілісну систему ціннісних орієнтирів, стимулів та мотивів діяльності, потреб та інтересів, емоцій та почуттів, прагнень та інших психологічних механізмів розвитку людини, органічно пов'язаних з її національністю. Денаціоналізована людина втрачає зовсім або послаблює одну з базових рушійних сил розвитку особистості – національну свідомість і гідність, а також пов'язаний з ними патріотизм. Втрачаючи національну гідність, така людина позбавляє основи гідність особисту, дестабілізуючи її, роблячи більш вразливою до негативу. Тому в денаціоналізованій людині часто, з одного боку, відсутні моральні дороговкази, а з іншого – моральні табу. На щастя, зауважував О. Потебня, випадки повної денаціоналізації можуть бути лише в окремих особистостях, які ще немовлятами виховувались в середовищі іншого народу. А стосовно інших народностей, які неминуче складаються з осіб різного віку, такі випадки неможливі. Тут денаціоналізація передбачає обов'язково лише послаблення традиції між дорослими і підростаючим поколінням, певне вилученням цього останнього з-під впливу сімейства.

Мова постає носієм енергії єдності народу, вважав вчений. З цієї причини, коли хочуть позбавити народ відчуття суверенності та самодостатності, починають витравлювати його відчуття єдності з мовою. Часом – прямими наступами, заборонами. Але нерідко й підступними способами, в тому числі – «науково-мистецькими». Аналіз творів О. Потебні показує, що фундаментальним теоретичним положенням його педагогічної

концепції є *принцип народності виховання*, розтлумачений дослідником через призму розуміння мови як компонента культури, духовного життя народу. Отже, проблему мови вчений розглядав у контексті всеєвропейських дискусій про націоналізм.

Гармонійно єднав загальнолюдські й національні потреби свого рідного краю М. Драгоманов, улюбленою формулою якого було: «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і в формах культурної праці». Творчо конструюючи високодуховний ідеал людини-українця, він писав: «Стоючи ногами й з серцем на нашій Україні ми будемо держати свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слов'янщину... пізнати свою країну й породу і причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві»[13, с. 102]

М. Драгоманов був першим з тих, хто звернувся з українськими справами до Європи (протест на літературному конгресі в Парижі проти заборони 1876 р., систематичне висвітлення української справи в європейській пресі). В Україну «він прорубав вікно просто з Європи, раз у раз умовляючи своїх земляків черпати ідеї просто з перших рук, а не через посередників» [15, с. 465–466]. «Європеець української нації», М. Драгоманов, «заснувавши свій світогляд на демократичному федералізмі братчиків, підшив ті основи новітніми здобутками європейської соціальної науки й витворив програму українства як широкого громадського руху, всіма сторонами зв'язаного із вселюдським поступом», відзначав С. Єфремов [15, с. 465].

Наприкінці XIX – початку XX століття у руслі концепцій вільного виховання набирають нового звучання положення про народність виховання. Прогресивна українська інтелігенція переймається ідеями С. Фора й Г. Кершенштайнера, розглядаючи здобутки зарубіжної педагогіки крізь призму завдань розбудови національної школи.

Національне виховання, – зазначала С. Русова у статті «Ідейні підвалини школи» (1913) – має ввібрати в себе всі поступальні погляди закордонних

реформаторів, але водночас будувати свою нову форму на національному ґрунті, зважаючи на національні потреби краю. Єднаючи своє й чуже, вона може дати новий тип школи, що відповідатиме найкращим поступальним педагогічним принципам, але водночас не розірве зв'язку з народним життям, характерними рисами нашого культурного розвитку й громадського життя [33]. На прикладі виховання дітей в Англії, Німеччині, вона доводить, що тільки та нація досягає високого рівня в розвитку, яка краще від інших вичерпала у вихованні свої глибокі національні скарби, дала вільний розвиток національної психології [34]. Спираючись на власний досвід й найрізноманітніші педагогічні теорії європейських країн, вона робить висновок, актуальний і для сьогодення України: «Щаслива та нація, яка має змогу утворити у своїй державі національну школу для всієї людності; вона сміливо може дивитися на своє майбутнє: національна освіта дасть їй змогу посилити свої економічні можливості і широко розвинути культурні творчі сили. Національна школа, освіта потребує колосальної роботи численних робітників, величезних коштів, але все це мусить бути, бо це – гасло нашого відродження» [34, с. 85].

Отже, здійснений аналіз джерельної бази засвідчив, що під впливом національно-культурного відродження у педагогічній думці України XIX–початку XX століття утверджується ідея національного виховання (народності). На цей процес мала безпосередній вплив концепція нації, яка зародилася у Західній Європі. Спільним для теоретичних пошуків науковців було глибоке культурологічне підґрунтя. Разом із тим, українська педагогічна думка XIX – початку XX століття формувалася на ґрунті українського минулого та реальності означеної доби.

Сучасна школа в основу своєї діяльності повинна покласти ідею державності української нації. Гарантувати безпеку України може тільки сам український народ, об'єднаний українською національною ідеєю. Демократичний розвиток України, її вихід у ряд розвинених країн Європи можливий тільки за умов відданості її громадян українській національній ідеї, любові до України, активній життєвій позиції патріотів України.

ВИСНОВКИ

1. Розкрито ідеї нації та національного виховання у контексті загальноцивілізаційного розвитку. Здійснений аналіз джерельної бази дослідження засвідчив, що національна ідея, нація, націоналізм належать до найактуальніших проблем загального цивілізаційного поступу, які й у сучасності викликають суперечки та полеміки як щодо змісту, так і щодо перспектив цих феноменів. Розробка національної ідеї, що викристалізовувалася прогресивною європейською спільнотою протягом XIX ст. у ході національно-визвольного руху, – це пошук смислу існування народу, процес пізнання народного буття, усвідомлення народу як феномена.

Встановлено, що з процесом становлення й розвитку нації органічно пов'язані поняття «національна ідея» та «національне виховання». Національна ідея відіграє роль об'єднувального фактора у суспільному розвитку, спрямованому на вироблення життєвої позиції людини, становлення її як особистості, як громадянина своєї держави.

З'ясовано, що національний виховний ідеал будується на загальнолюдських цінностях і включає в себе ті риси, які відповідають духовності та звичаям певного народу. Ідеалом національного виховання є високоосвічена, соціально-активна й національно свідомою людина, що має глибоку громадянську відповідальність, високі духовні якості, родинні й патріотичні почуття, знання надбань світової культури, здатна до саморозвитку і самовдосконалення.

2. Обґрунтовано ідею національного (народного) виховання як провідну в європейській педагогічній думці XIX – початку XX століття. Проведене дослідження показало, що для розвитку української педагогічної думки у XIX – на початку XX століття вагоме значення мали уявлення тогочасної європейської думки про націю та мову, як головну ознаку нації. Велика французька революція започаткувала розвиток національної свідомості європейських народів, принципи їх самоідентифікації. Пізніше ідея нації почала

набирати етнічного забарвлення. Культурномовний зміст у поняття «нація» почали вкладати німецькі романтики, національна ідея почала набувати принципового значення.

З'ясовано, що поширення в Європі на початку XIX ст. ідей про рівність народів, волю та природні права всіх людей сприяло появі прогресивних національних рухів, метою діяльності яких було визволення і розвиток своїх націй. Вагомого значення набуває проблема національного, ідея народності у вихованні. Зростає вплив ідей національно-культурного відродження на оновлення мети, змісту, принципів та засобів виховання.

3. Висвітлено вплив європейської педагогічної думки на розвиток теоретичних засад національного виховання в Україні в означений період. Встановлено, що до середини XIX століття в Україні закладаються основи філософії української ідеї як теоретичної самосвідомості українського національного відродження, і цей процес відбувається як складова частина загальнослов'янського та всеєвропейського руху: основоположними у формуванні концептуальних засад українського національного виховання вважалися принципи народності та культуровідповідності, національна ідея, національний дух, ідеали національного виховання, народна філософія та народна педагогіка.

Європейська педагогічна думка мала безпосередній вплив на вироблення у передової інтелігенції власної позиції у справі пробудження народу, його національного виховання. Разом із тим, маючи спільні риси із західноєвропейською (участь української нації у світовому історичному процесі, у творенні загальнолюдських ціннісних орієнтацій), українська педагогічна думка XIX – початку XX століття мала вирішальну особливість – протистояння так званій офіційній педагогіці, виборювання права на втілення в життя принципів національної педагогіки, кращих українських виховних традицій, вона формувалася на ґрунті українського минулого та реальності у досліджуваний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб. К. : Знання. 2008. 566 с.
2. Гельвецій К. Про людину, її розумові здібності та її виховання Ч. 4. Р. І. Переклад В. Підмогильного. Редакція і вступна частина В. Бона. Партвидав «Пролетар», 1932. 385 с.
3. Гердер И. Г. Избранные сочинения. М.: Л.: Гослитиздат, 1959. 392 с.
4. Гердер Й. Мова і національна індивідуальність (пер. з нім. Є. Поповича. *Націоналізм: антологія* / упорядк. О. Проценка та В. Лісового. К.: Смолоскип, 2000. С. 37–45.
5. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.:Либідь, 2004. 486 с.
6. Гринченко Б. Життє і слово, 1896, кн. 4. С. 245
7. Гринченко Б. На беспросветном пути – об украинской школе. *Русское богатство*, 1905, кн. XI. С. 2. Гринченко Б. На беспросветном пути: об украинской школе. К.: Вік, 1907. 101 с.
8. Гринченко Б. По поводу эмеритальной кассы учащихся в народных школах. *Русский народный учитель*. 1884, №2. С. 411.
9. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / сост. В. А. Ротенберг; общая ред. Е. Н. Медынского. М.: Учпедгиз, 1956. 374 с.
10. Дистервег А. Чего должен учитель остерегаться в настоящее время и чего всегда придерживаться? *Избранные педагогические сочинения*. Сост. В. А. Ротенберг; общая ред. Е. Н. Медынского. М.: Учпедгиз, 1956. С. 320–325.
11. Дистервег А. Немецкое национальное воспитание и принцип германской жизни *Избранные педагогические сочинения* Сост. В. А. Ротенберг; общая ред. Е. Н. Медынского. М.: Учпедгиз, 1956. С. 227–235.
12. Драгоманов М., Грінченко Б. *Діалоги про українську національну справу*. К.: НАН України, Інститут української історіографії, 1994. 286 с.

13. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм. *Літературно-публіцистичні статті: У 2 т. К., 1970. Т. 2. С. 7–133.*
14. Духнович А. . Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. Львов, 1857. Ч.1. 92 с.
15. Єфремов С. О. Історія українського письменства. К.: Феміна, 1995. 688 с.
16. Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 1: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / Упорядн І. І. Глизь (гол. упорядн.), М. І. Бутич, О. О. Франко. К., 1990. 544 с.
17. Ковпик С. Духовність драматургії Пантелеймона Куліша. К.: Акцент, 2004. 188 с.
18. Коллар Я. О литературной взаимности между славянскими племенами и наречиями. *Антология чешской и словацкой философии*. М.: Мысль, 1982. С. 233–241.
19. Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм: Моногр. К.: МАУП; Міленіум, 2006. 358 с.
20. Костомаров М. Книги битія Українського народу. Львів: Накл. вид-ва «Нові шляхи», 1921. 24 с.
21. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: Навчальний посібник для студентів вузів. К.: ДрУк. 1999. 447 с.
22. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї. *Духовність особистості і сучасні стратегії виховання* : матеріали науково-практичної конференції. Київ. 5–7 лютого 2006 р. К.: Всеукраїнський фонд «Добро», 2006. С. 12–13.
23. Масарик Т. Г. Философские и социологические обоснования марксизма: *Этюды по соц. вопр.* М.: Изд-во Солдатенкова, 1900. 535 с.
24. Мацціні Дж. Звернення до італійців (пер. з англ. Н. Поліщук). *Націоналізм : антологія* / упорядк. О. Проценка та В. Лісового. К.: Смолоскип, 2000. С. 63–77.
25. Мацціні Дж. Обов'язки перед країною (пер. з англ. Н. Поліщук).

- Націоналізм : антологія* / упорядк. О. Проценка та В. Лісового. К. : Смолоскип, 2000. С. 56–62.
26. Націоналізм. Антологія / Упорядкування О. Проценка та В. Лісового. К.: Смолоскип, 2000. 500 с.
27. Онопрієнко В. Народницький рух в Україні 1870 – 1880 років: Аналіз джерел архівних фондів Росії. Дніпропетровськ, 1996. 273 с.
28. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток. 2-е вид. К.: Либідь, 2000. 360 с.
29. Перший Український Педагогічний Конгрес, 1935: перевид. матеріалів 1938р. 2-е вид., допов. Львів : Сполом. 2008. 246 с.
30. Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2 т. К. : Либідь, 1993. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. 606 с.
31. Потебня А. А. Мысль и язык. Х., 1913. 225 с.
32. Потебня А. А. Рецензия на сборник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким» (Фрагменты). *Эстетика и поэтика* / А. А. Потебня. М. : Искусство, 1976. С. 226–250.
33. Русова С. Ідейні підвалини школи. *Світло*. 1913. № 8. С. 33–38.
34. Русова С. Націоналізація позашкільної освіти у різних народностей Росії. *Вибрані педагогічні твори*: у 2 кн. Кн.1. К.: Либідь, 1997. С. 71–79.
35. Русова С. Національна школа. *Вибрані педагогічні твори*: У 2 кн. Кн.1./ За ред. Є. І. Коваленко. К.: Либідь. 1997. С. 83–85.
36. Сміт Е. Д. Національна ідентичність: Пер. з англ. К.: Основи, 1994. 222 с.
37. Субтельний О. Україна : історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст.ст. С. В. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. 512 с.
38. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. К.: А.П.Н., 2003. 68 с.
39. Сухомлинська О. Програми національного виховання в умовах освітніх модернізаційних змін. *Шлях освіти*. 2010. № 4. С. 4–8.
40. Сухомлинська О. В. Софія Русова в контексті розвитку педагогічної

- думки. *С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч України*: матер. Всеукр. педагогіч. читань присв. 140-річчю з дня народження С. Ф. Русової. Кн. 1. Чернігів, 1996. С. 1–7.
41. Українська педагогіка в персоналіях. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. В. Сухомлинської. У 2-х книгах. Кн.1. К., Либідь, 2005. 622 с.
 42. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні *Вибрані педагогічні твори* : в 2 т. К.: Рад. школа, 1983. Т. 1: Теоретичні проблеми педагогіки. С. 43–103.
 43. Ушинський К. Д. Рідне слово. *Вибрані педагогічні твори* : в 2 т. К. : Рад. школа, 1983. Т. 1: Теоретичні проблеми педагогіки. С. 121–133.
 44. Фихте И. Г. Речи к немецкой нации (1808). М. : Канон, 2008. 335 с.
 45. Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини (пер. Є. Поповича). *Націоналізм : антологія / упорядк. О. Проценка та В. Лісового*. К. : Смолоскип, 2000. С. 46–55.
 46. Франко І. Поза межами можливого. *Зібрання творів*. У 50-ти т. К. Наукова думка. 1980. Т. 45. С. 276–285.
 47. Чепіль М. М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.: Монографія. Дрогобич: Відродження, 2001. 503 с.
 48. Шевченко Т. Близнецы. *Твори в 5-т. Т. 4. Повісті*. Київ, В-во художньої літератури «Дніпро», 1985. С. 6–126.
 49. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. К.: Основи, 1998. 97 с.
 50. Юркевич П. З рукописної спадщини / упорядкув., пер. укр. й комент. М. Ткачук. К.: Видавничий дім «КМ Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 1999. 332 с.